

Μνήμων

Τόμ. 27 (2005)

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΜΙΑ ΧΑΡΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΒΟΡΤΟΛΙ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΤΣΙΟΔΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.819](https://doi.org/10.12681/mnimon.819)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΣΙΟΔΟΥΛΟΣ Σ. (2005). ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΜΙΑ ΧΑΡΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΒΟΡΤΟΛΙ. *Μνήμων*, 27, 245–250.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.819>

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΜΙΑ ΧΑΡΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΒΟΡΤΟΛΙ

Στις συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης στην Αθήνα ανήκει χαλκογραφία με την παράσταση της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Τη χαλκογραφία δημοσίευσε η Ντόρη Παπαστράτου στο δίτομο έργο της για τις Χάρτινες Εικόνες.¹ Η Παπαστράτου τοποθετεί χρονολογικά τη χαλκογραφία στο β' μισό του 18ου αιώνα και την αποδίδει, με επιφύλαξη, σε τυπογραφείο της Βενετίας. Σχολιάζοντας η ίδια ερευνήτρια την επιγραφή: Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΕΙΣ ΚΑΛΟΤΑ, που αναπτύσσεται στο κάτω μέρος της παράστασης, παρατηρεί: «Το όνομα Καλοτά που αναφέρεται στην επιγραφή είναι δυσεξήγητο· δεν είναι πιθανό να έχει σχέση με το χωριό Καλοτά της Ηπείρου».² Στις παρατηρήσεις αυτές της Παπαστράτου θα επανέλθουμε παρακάτω.

Αντίτυπα χαρακτηριστικού με το ίδιο θέμα εντοπίσαμε στο Ζαγόρι της Ηπείρου στην κεντρική εκκλησία του χωριού Καλοτά,³ καθώς και σε δύο οικίες των χωριών Καλοτά και Κουκούλι αντίστοιχα.⁴ Οι διαστάσεις του χαρακτηριστικού είναι 45×32 εκατοστά, ενώ το τυπωμένο τμήμα του έχει διαστάσεις 32,5×23,5 εκ. Το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό (εικ.) φέρει κάτω από την παράσταση την επιγραφή: 'Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΕΙΣ ΚΑΛΟΤΑ. Επίσης, κάτω από το διακοσμητικό πλαίσιο που περιβάλλει την παράσταση, στο αριστερό μέρος, υπάρχει η επιγραφή: *Ε'νετίηση Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι*. Έχοντας υπόψη ότι το τυπογραφείο Βόρτολι τύπωσε το τελευταίο του βιβλίο το 1788,⁵ θα πρέ-

1. Ντόρη Παπαστράτου, *Χάρτινες Εικόνες, ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 56. Οι διαστάσεις του χαρακτηριστικού που δίνει η Παπαστράτου είναι 0,33×0,24 μ. Το χαρακτηριστικό είναι καταχωρισμένο στις συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης με αριθμό ευρετηρίου 2763 και σύμφωνα με τους καταλόγους της Πινακοθήκης η πλάκα του έχει διαστάσεις 32,5×23,5 εκ.

2. Ντόρη Παπαστράτου, *ό.π.*, σ. 56.

3. Το όνομα του χωριού απαντάται επίσης στους τύπους: Καλωτά και Καλουτά.

4. Η πρώτη οικία ανήκει στον Καλοτάτη Κωνσταντίνο Βίκα. Ο ιδιοκτήτης της δεύτερης θέλησε να διατηρήσει την ανωνυμία του.

5. Giorgio Plumidis, «Tre tipografie di libri greci: Salicata, Saro e Bortoli», *Ateneo Veneto* 9 (1971) 249. Για τον Αντώνιο Βόρτολι και το τυπογραφείο του βλ. συνο-

πει να χρονολογήσουμε τη χάρτινη εικόνα που εντοπίσαμε, πριν το 1788. Το χαρτί φέρει υδατόσημο AL και ριγώσεις με απόσταση 2,50 εκ.

Το ορθόδοξο χαρακτηριστικό που παρουσιάζουμε αποτελεί πανομοιότυπο της χαλκογραφίας της Εθνικής Πινακοθήκης με την προσθήκη, ωστόσο, του τόπου εκτύπωσης και του ονόματος του τυπογράφου. Η απουσία αυτών των στοιχείων από το αντίτυπο της Πινακοθήκης μας οδηγεί στην εύλογη εικασία ότι το τελευταίο ανήκει σε διαφορετική σειρά εκτύπωσης (tirage) από τα αντίτυπα που εμείς εντοπίσαμε. Ίσως, το χαρακτηριστικό της Εθνικής Πινακοθήκης ανήκει στην παλαιότερη σειρά και πρέπει να υποθέσουμε ότι, όταν κάποια στιγμή χρειάστηκε να γίνει ανατύπωσή του, προστέθηκε, με χάραξη στην ίδια χαλκογραφική πλάκα, ο τόπος εκτύπωσης και το όνομα του τυπογράφου. Το χαρακτηριστικό, λοιπόν, του οποίου αντίτυπα εντοπίζονται στο Ζαγόρι, δεν περιλαμβάνεται σε αυτά που είχε εντοπίσει και δημοσιεύσει η Παπαστράτου.

Ήδη, η Παπαστράτου είχε εντοπίσει δέκα χάρτινες εικόνες, οι οποίες είχαν τυπωθεί στο τυπογραφείο του Βόρτολι.⁶ Σύμφωνα με γραπτή πηγή, το τυπογραφείο Σάρου στη Βενετία τύπωνε στις αρχές του 18ου αιώνα χάρτινες εικόνες.⁷ Φαίνεται λοιπόν ότι ο Αντώνιος Βόρτολις, ο οποίος διαδέχτηκε τον Σάρο στην τυπογραφία έπειτα από αγορά της τυπογραφικής επιχείρησης, συνεχίζει την παράδοση του Σάρου στην εκτύπωση χάρτινων εικόνων.

Είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ τα τυπογραφεία της Βενετίας έχουν να παρουσιάσουν εντυπωσιακή εκδοτική δραστηριότητα σε έντυπα βιβλία, ωστόσο στο θέμα της παραγωγής χάρτινων εικόνων μας διαφεύγουν τα τεκμήρια εκείνα τα οποία θα επέτρεπαν μία επαρκή προσέγγιση της δραστηριότητάς τους σε αυτόν τον τομέα.⁸ Εάν υποθέσουμε ότι οι ίδιοι τυπογράφοι ήταν επίσης πα-

πτικά Giorgio Plumidis, *ό.π.*, σ. 245-251· Αικατερίνη Κουμαριανού, Λουκία Δρούλια, Εντρο Layton, *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, εκδ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 158-160. Για τις εκδόσεις του Βόρτολι βλ. Φίλιππος Η. Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του E. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα 1973, σ. 143-155· Αλέξης Πολίτης, «Βιβλιογραφικά τεκμήρια», *Ο Ερασιστής* 17 (1981) 274-277· Φ. Ηλιού, «Εκδόσεις των Ανδραγαθιών Μιχαήλ Βοεβόδα και ένας βιβλιοκατάλογος του Bortoli», *Μνήμων* 10 (1985) 295-230· Μ. Ι. Μανουσάκας, «Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712) των τυπογράφων Σάρου / Bortoli της Βενετίας», *Τα Ιστορικά* τ. 3, τχ. 5 (1986) 211-224· Γ. Κεχαγιόγλου, «Αβιβλιογράφητη έκδοση της Ριμάδας του Αλεξάνδρου (Ιστορία... Αλεξάνδρου, Βόρτολις, 1770)», *Ελληνικά* 41 (1990) 382-384.

6. Ντόρη Παπαστράτου, *ό.π.*, σ. 165-167, 175, 205-206, 335, 365, 398, 416-419.

7. Ευτυχία Λιάτα, «Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18ου αιώνα», *Ο Ερασιστής* 14 (1977) 4· πβ. Ντόρη Παπαστράτου, *ό.π.*, σ. 20.

8. Είναι ενδεικτικό ότι στο ευρετήριο για τους τυπογράφους των χάρτινων εικόνων που παραθέτει η Παπαστράτου στο τέλος του βιβλίου της, από τους γνωστούς τυπογράφους ελληνικών βιβλίων (Γλυκός, Θεοδοσίου κλπ.) αναφέρεται μόνον ο Βόρτολις. Επίσης, στο

ραγωγικοί και στον τομέα των χάρτινων εικόνων, τότε από τα μέχρι στιγμής εικονογραφικά και γραπτά τεκμήρια μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι παραπάνω τυπογράφοι σπανιότατα έθεταν το τυπογραφικό τους σήμα στις χάρτινες εικόνες που τύπωναν. Στην περίπτωση αυτή ίσως να πρέπει να δεχθούμε ότι οι τυπογράφοι υποτιμούσαν αυτήν την τυπογραφική τους δραστηριότητα.

Όσο αφορά τα σχόλια της Παπαστράτου για τη χάρτινη εικόνα της Εθνικής Πινακοθήκης, σημειώνουμε τα ακόλουθα: Στην κεντρική εκκλησία του χωριού Καλοτά εντοπίσαμε πρόσφατα πολλές δεκάδες αδιάθετα αντίτυπα του συγκεκριμένου χαρακτηριστικού. Όλα τυπώθηκαν στο τυπογραφείο του Βόρτολι.⁹ Η ύπαρξη τόσων πολλών αδιάθετων αντιτύπων προϋποθέτει για τα υψηλά μεγέθη της παραγωγής. Αξίζει εδώ να επισημανθεί ότι ο κεντρικός ναός του χωριού Καλοτά, ο οποίος αρχικά οικοδομήθηκε ή ανακαινίστηκε το 1736,¹⁰ είναι αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της Καλοτάς, παλαιότερα, κάθε χρόνο στις 6 Αυγούστου, ημέρα της πανήγυρης του ναού, οι επίτροποι της εκκλησίας περιέφεραν δίσκο στο προαύλιο της εκκλησίας, μέσα στον οποίο είχαν τοποθετήσει τη χάρτινη εικόνα της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Στη συνέχεια, σύμφωνα με τη διαδικασία του πλειστηριασμού, όποιος πρόσφερε το μεγαλύτερο χρηματικό ποσό, γινόταν κάτοχος της χάρτινης εικόνας, την οποία έπαιρνε στο σπίτι του. Το παραπάνω έθιμο καταργήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Επίσης, το χαρακτηριστικό προσφερόταν και σε όποιον πρόσφερε το μεγαλύτερο χρηματικό ποσό για να κρατήσει το σταυρό κατά την περιφορά του Επιτάφιου το βράδυ της Μεγάλης Παρασκευής ή για να κρατήσει την εικόνα της Ανάστασης το βράδυ του Μεγάλου Σαββάτου.¹¹ Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι η συγκεκριμένη χάρ-

ίδιο έργο της, εκτός από τις δημοσιευμένες χαλκογραφίες του Βόρτολι, υπάρχουν μόνον τρεις που φέρουν το τυπογραφικό σήμα της τυπογραφίας Γλυκή, τη γνωστή μέλισσα. Και οι τρεις παριστάνουν την Παναγία του Κύκκου (Ντόρη Παπαστράτου, *ό.π.*, σ. 506-508). Σε μία από αυτές, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί κατά προσέγγιση τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα (Ντόρη Παπαστράτου, *ό.π.*, σ. 508), αναγράφεται το όνομα του χαράκτη. Πρόκειται για τον Ιωάννη Αντώνιο Τζουλιάνι, ο οποίος, πράγματι, συνεργάστηκε με το παραπάνω τυπογραφείο στην εικονογράφηση βιβλίων (Γιώργος Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1987, σ. 98).

9. Τα αντίτυπα φέρουν στο κάτω αριστερό μέρος την ένδειξη: 'Ενετίση Παρά 'Αντωνίω τῷ Βόρτολι.

10. Η χρονολογία 1736 είναι χαραγμένη σε πλάκα της δυτικής εισόδου του ναού. Ωστόσο, ο ναός έλαβε τη σημερινή του μορφή το έτος 1890 (Δημήτριος Κ. Θεμελής, *Το χωριό μας η Καλοτά. Ό,τι διαβάσαμε, ό,τι γνωρίσαμε κι ό,τι ακούσαμε για το χωριό μας την Καλοτά του Ζαγοριού*, Μέρος Α', Ιωάννινα 1973, σ. 28).

11. Ανάλογα έθιμα, τα οποία εκτυλίσσονταν την ημέρα των Θεοφανίων και αποσκοπούσαν στην οικονομική ενίσχυση της εκκλησίας, ήταν διαδεδομένα στην ευρύτερη περιοχή

τινη εικόνα δινόταν και ως ευλογία από την εκκλησία στα νύπαντρα ζευγάρια.¹²

Το γεγονός ότι η Καλοτά συμπεριλαμβανόταν στα χωριά του Ζαγορίου, τα οποία άκμαζαν κατά τους χρόνους του Αλή πασά,¹³ μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι και λίγο προγενέστερα, στα χρόνια δηλαδή που τυπώθηκε η χάρτινη εικόνα, πρέπει να είχε διαμορφωθεί στο ίδιο χωριό κατάλληλο πολιτισμικό περιβάλλον, το οποίο ευνοούσε τις παραγγελίες χάρτινων εικόνων για λογαριασμό του κεντρικού ναού. Ίσως και κάποιος από το χωριό, που ζούσε ή πήγε στη Βενετία, να θέλησε να κάνει μια τέτοια δωρεά.

του Ζαγορίου. Κυρίως ήταν συνδεδεμένα με την εικόνα της Βάπτισης του Χριστού, η οποία έβγαινε σε «πλειστηριασμό» και όποιος πρόσφερε το μεγαλύτερο χρηματικό ποσό γινόταν «νονός» της· την έπαιρνε στο σπίτι του και δεχόταν επισκέψεις. Σε «πλειστηριασμό» έβγαιναν επίσης την ίδια ημέρα και άλλες εικόνες, καθώς και ο σταυρός της εκκλησίας. Ενδεικτικά χωριά του Ζαγορίου, στα οποία επιχωρίαζε το παραπάνω έθιμο, είναι η Μανασή, όπου έβγαινε σε «πλειστηριασμό» ο σταυρός (και κάποιες φορές και η εικόνα του αγίου Γεωργίου, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο κεντρικός ναός), οι Νεγάδες, το Κουκούλι (Κώστας Π. Λαζαρίδης, *Το χωριό μου το Κουκούλι (Ζαγόρι - Γιάννινα - Ήπειρος), Δ' Η λαογραφία του. Ι. Παραδοσιακά έθιμα σύμφωνα με το εορτολόγιο και τους μήνες*, Γιάννινα 1984, σ. 27), οι Φραγκάδες (Θανάσης Α. Σακελλαρίδης, *Φραγκάδες (Ζαγόρι - Γιάννινα - Ήπειρος), Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία*, Γιάννινα 1988, σ. 220), ο Ελαφότοπος (Μελέας Στ. Κικόπουλος, *Ελαφότοπος (Τσερβάρι), Λαογραφία*, Γιάννινα 2000, σ. 110-113), η Αρίστη, όπου τα χρήματα προορίζονταν για την αμοιβή των δασκάλων των σχολείων της (Φ. Μ. Πέτσας - Γ. Α. Σαραλής, *Αρίστη και δυτικό Ζαγόρι*, Αθήνα 1982, σ. 301-302) και το Πάπιγγο (Ιωάννης Γ. Παπαϊωάννου, *Το Πάπιγγο, ένα από τα ωραιότερα χωριά του Ζαγορίου*, πρώτος τόμος, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 192-193). Επίσης, στο χωριό Λεπτοκαρυά, την ημέρα της Απόδοσης του Πάσχα, έβγαινε σε «πλειστηριασμό» η εικόνα της Αναστάσεως (Βασίλειος Δ. Αυδής, *Το χωριό Λιασκοβέτσι (Λεπτοκαρυά)*, Λεπτοκαρυά 1953, σ. 70-72), ενώ στο Δίκορφο έβγαινε σε «πλειστηριασμό» η εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, στις 25 Μαΐου (ημέρα πανήγυρης του χωριού), καθώς και η εικόνα της Αναστάσεως την ημέρα του Πάσχα. Για το ίδιο έθιμο την ημέρα των Θεοφανίων στα χωριά, κυρίως, του Πωγωνίου βλ. Νικόλαος Β. Λώλης, *Το «Δωδεκάημερο» στην Ήπειρο, Έθιμα και παραδόσεις των Χριστογενών, της Πρωτοχρονιάς και των Φώτων*, Αθήνα 1965, σ. 25.

12. Το αντίτυπο από το αρχείο του Κ. Βίκα, τυπωμένο, όπως και τα άλλα, από το τυπογραφείο του Βόρτολι, είχε προσφερθεί στους γονείς του το έτος 1935, όταν ήταν νύπαντροι. Το έτος 2001 το συγκεκριμένο αντίτυπο χρησιμοποιήθηκε για να κοσμήσει το εξώφυλλο τεύχους του τοπικού περιοδικού «Η Καλοτά μας» (*Η Καλοτά μας, όργανο επικοινωνίας και προβολής των απανταχού Καλονταίων και φίλων αυτών*, περίοδος Β', Γιάννινα — καλοκαίρι - φθινόπωρο 2001, χρόνος ΙΓ' - τεύχος 46).

13. Ιωάννης Λαμπριδής, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχος όγδοον, Ζαγοριακά, μέρος πρώτον, Αθήνα 1889, σ. 29.

S U M M A R Y

Stephanos Tsioudoulos, *Comments on a copper engraving of Bortoli*

In this article we present a copper engraving of the Transfiguration of Christ, printed in the printing house of Bortoli, and we attempt to relate it with the village Kalota in Zagori of Epirus. In the central church of the village Kalota we found copies of the afore-mentioned copper engraving. This engraving bears under the representation the inscription: *Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΕΙΣ ΚΑΛΟΤΑ*. Also, under the decorative border that surrounds the representation, on the left side, there is the following inscription: *Ἐνετίηση Παρὰ Ἀντωνίου τῷ Βόρτολι*. The engraving should be dated before the year 1788, in which Bortoli printed his last book. It should be indicated that the central church of the village, which was built or restored in 1736, is dedicated to the Transfiguration of Christ. According to oral testimonies of the inhabitants of Kalota, in the past, every year on the 6th of August, day of the patronal feast of the church, the churchwardens used to carry the collection-plare around the churchyard, in which they had placed the copper engraving of the Transfiguration of Christ. Afterwards, according to the procedure of the auction, the person who would offer the largest sum of money would become the possessor of the engraving. The above-mentioned custom stopped in the mid 1950's. The engraving used to be offered as well to the person who would give the largest sum of money, in order to hold the cross during the procession of the Epitaph on the evening of Good Friday or in order to hold the icon of the Resurrection on the evening of Holy Saturday. Also, this engraving used to be given as a blessing by the church to the newly married couples. According to what we mentioned above, the copper engraving of the Transfiguration of Christ should be related closely with the village Kalota of Epirus.